

Σταύρος Σφακιωτάκης

«Εμένα το παράπονό μου είναι να γίνει ειρήνη...»

**Το τετράδιο σχολικών εκθέσεων του 1941, του Μάρκου Ισχακή,
εβραίου μαθητή από τα Χανιά**

SUMMARY

This essay deals with the school notebook of Markos Ishakis, a Jewish student from Chania. The notebook was luckily saved during the War and is now held in the Jewish Museum in Athens. Markos was born in 1930. His notebook mainly contains school essays written in 1941. Markos was a child living a normal life, but that changed after the Greek-Italian war. Markos carried on going to school, but his life and way of thinking were changing. The carefree child living in Chania in 1939 matured violently because of the war. In his short texts he refers to matters of his everyday life. He recalls the simple family life before the war and talks proudly about his parents. During the war period he writes about the bombardment of the city, the poverty of the population and the everyday struggle to survive. His dreams for the future change, too. Before the war, his focus was on fulfilling his parents' ambitions, but he gradually realizes that this cannot happen until the war ends. He writes with great patriotism about his vision of freedom and peace for Greece. The notebook starts with the most famous of his texts, titled "The boat", in which he presents travelling by boat as a great pleasure during peacetime, but also as a grave danger during war. Markos drowned in the deadly sinking of the *Tanais*, along with almost the entire Jewish community of Crete.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Εβραίοι, Κρήτη, Χανιά, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος

Τα τελευταία χρόνια έχει εκδοθεί στα ελληνικά σημαντικός αριθμός βιβλίων γραμμένων από Εβραίους, οι οποίοι ήταν παιδιά και έφηβοι κατά την περίοδο του Ολοκαυτώματος και αργότερα κατέγραψαν τις εμπειρίες τους ως ενήλικες πια. Πολλοί από αυτούς έγραψαν και εξέδωσαν τα κείμενά τους, όταν βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία.¹

Εντοπίσαμε μόνο δύο περιπτώσεις κειμένων ή ημερολογίων, γραμμένων στα ελληνικά από παιδιά εβραϊκού θρησκευάτος, κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το πρώτο

¹ Κατάλογος σχετικών εκδόσεων υπάρχει στην ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος: <https://www.jewishmuseum.gr/wp-content/uploads/2020/10/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%A4%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%95%CE%A3-%CE%92%CE%99%CE%92%CE%9B%CE%99%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%A6%CE%99%CE%91.pdf> (τελευταία επίσκεψη 2/12/2022). Για ημερολόγια παιδιών της ίδιας περιόδου από άλλες χώρες βλ. ενδεικτικά τα βιβλία της Zapruder και των Jullo-Bovsun, Dwork, Hantazroula.

είναι το ημερολόγιο της Ροζίνας Ασέρ Πάρδο, το οποίο έχει εκδοθεί. Η Ροζίνα ήταν ένα από τα κρυμμένα παιδιά,² τα οποία γλύτωσαν από το Ολοκαύτωμα. Ζούσε στη Θεσσαλονίκη και από τις 28 Απριλίου 1943 ως τον Οκτώβριο του 1944 κρατούσε ημερολόγιο, το οποίο και δημοσίευσε αυτούσιο αρκετά χρόνια μετά (Ασέρ Πάρδο, 2000). Η δεύτερη περίπτωση είναι το τετράδιο εκθέσεων και ημερολόγιο του Μάρκου Ισχακή από τα Χανιά. Δυστυχώς ο Μάρκος δεν επιβίωσε από το Ολοκαύτωμα και το κείμενό του δεν έχει δημοσιευθεί ολόκληρο ως τώρα.

Ο Μάρκος Ισχακής γεννήθηκε το 1930. Ήταν γιος του Δανιήλ και της Ραχήλ, είχε μία αδελφή, την Άννα, γεννηθείσα το 1927, και ζούσαν στην οδό Κονδυλάκη 14 στην εβραϊκή γειτονιά των Χανίων. Τα στοιχεία αυτά υπάρχουν στον ονομαστικό κατάλογο της εβραϊκής κοινότητας που συντάχθηκε μετά από αίτημα των Αρχών Κατοχής από τον ραβίνο Ηλία Όσμο, στις 14 Αυγούστου του 1941 (Ενεπεκίδης 1996, 204-205).

Ο Δανιήλ Ισχακής ήταν εμποροράφτης και διατηρούσε κατάστημα στην πλατεία Νέων Καταστημάτων ως το 1941. Και τα τέσσερα μέλη της οικογένειας Ισχακή συνελήφθησαν στις 21 Μαΐου του 1944 μαζί με τους υπόλοιπους Εβραίους των Χανίων και είχαν την ίδια τύχη με αυτούς: Αρχικά μεταφέρθηκαν στη φυλακή της Αγιάς, έπειτα στην στοά Μακάσι στο Ηράκλειο και, τέλος, είχαν το ίδιο τραγικό τέλος στο ναυάγιο του «Ταναΐς», στις 8 Ιουνίου του 1944.

Η ιστορία της διάσωσης του τετραδίου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα (Καπόν, 2020).³ Η Άννα Ισχακή ήταν φίλη με μια χριστιανή συνομήλική της, την Κατίνα Συγγελάκη. Το μοιραίο πρωινό της σύλληψης της Κοινότητας η Κατίνα παρακολουθούσε κρυφά τα γεγονότα. Μπόρεσε να διασώσει αρκετά τετράδια της φίλης της Άννας (περίπου 28) και ανάμεσά τους και το τετράδιο του Μάρκου. Η Συγγελάκη είχε στην κατοχή της τα τετράδια αυτά ως το 1999, οπότε και τα χάρισε στη Λίλιαν Καπόν, η οποία εν συνεχεία τα δώρισε στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.⁴

Το τετράδιο του Μάρκου δεν είναι εντελώς άγνωστο στους ερευνητές. Αποσπάσματά του έχουν δημοσιευθεί αρκετές φορές (Λιάκος 2019, 254). Το τετράδιο δεν είναι πλήρες. Έχει διασωθεί ένα μέρος του, εκτάσεως 20 σελίδων, χωρίς εξώφυλλο. Σίγουρα υπήρχαν κείμενα πριν και μετά, τα οποία έχουν χαθεί για πάντα, αφού οι εκθέσεις του Μάρκου ξεκινούν με τον αριθμό 4. Το σωζόμενο τμήμα των 20 σελίδων χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο περιέχει μια σειρά σχολικών εκθέσεων του Μάρκου και το δεύτερο μια σειρά ημερολογιακών καταγραφών.

Οι εκθέσεις έχουν αρίθμηση, φέρουν την υπογραφή της εκπαιδευτικού που τις έχει διαβάσει, καθώς και ελάχιστες διορθώσεις σε λάθη του Μάρκου. Κάθε κείμενο κλείνει με το όνομα, το επώνυμο και συχνά το πατρώνυμο του Μάρκου. Στο μέρος αυτό του τετραδίου τα γράμματα του μαθητή είναι φροντισμένα, η εμφάνιση των σελίδων περιποιημένη και τα γλωσσικά λάθη ελάχιστα. Σίγουρα ο Μάρκος έγραφε τις εκθέσεις αυτές για το σχολείο του, χρησιμοποιώντας τυπικό λεξιλόγιο και ύφος ανάλογο της εποχής.

² Παιδιά που έζησαν μόνα ή με τις οικογένειές τους, κρυμμένα σε σπίτια χριστιανών.

³ Οι πληροφορίες αυτές δόθηκαν από την τελευταία κάτοχο του τετραδίου, την κ. Λίλιαν Καπόν, σε σειρά τηλεφωνικών συνομιλιών τον Μάιο του 2022.

⁴ Το τετράδιο του Μάρκου μού έκαναν την τιμή να μου εμπιστευθούν και η Λίλιαν Καπόν και η διευθύντρια του ΕΜΕ Ζανέτ Μπαττίνου, τις οποίες και ευχαριστώ ιδιαίτερα. Επιπλέον ευχαριστώ και τις ιστορικούς του μουσείου Χριστίνα Μέρη και Αλεξάνδρα Πατρικίου.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει ημερολογιακές καταγραφές, όπου ο Μάρκος καταγράφει πώς περνά τις μέρες των σχολικών του διακοπών. Στο μέρος αυτό γράφει πολύ πιο απλά, με πιο πολλά λάθη, αρκετά αφρόντιστα, κάνει πολλές διορθώσεις και συμπληρώσεις και φαίνεται ότι αυτά τα κείμενα τα γράφει για προσωπικούς λόγους και όχι για να διαβαστούν από άλλους.

Το σωζόμενο μέρος του τετραδίου κατά ευτυχή συγκυρία ξεκινά με το ίσως σημαντικότερο και σίγουρα σχεδόν προφητικό κείμενο με αριθμό 4 και τίτλο «Το καράβι». Ο Μάρκος περιγράφει σε αυτό τον βομβαρδισμό του λιμανιού της Σούδας από τους Ιταλούς. Αναφέρει ότι στο λιμάνι βρίσκονταν βρετανικά πλοία που βομβαρδίστηκαν. Μας δίνει έτσι και ένα σημείο για να τοποθετήσουμε το τετράδιο στον χρόνο. Οι πρώτοι βομβαρδισμοί των Χανίων από τους Ιταλούς καταγράφονται στις 1-2 Νοεμβρίου του 1940, άρα το κείμενο δεν μπορεί να έχει γραφεί πριν από αυτή την ημερομηνία (Αλυγιζάκη 1991, 11-27).

Ο Μάρκος χωρίζει τη μικρή του έκθεση σε δύο μέρη. Στο πρώτο δίνει αρκετά έντονες εικόνες από τον βομβαρδισμό και την παραμονή των Χανιωτών στα καταφύγια, ενώ στη συνέχεια περιγράφει την επιθυμία του να ταξιδέψει με καράβι σε καλοκαιρινό καιρό ειρήνης για να επισκεφθεί τα νησιά της πατρίδας μας. Δυστυχώς ο Μάρκος ταξίδεψε μία και μοναδική φορά με καράβι, στις 8 Ιουνίου του 1944 με το μοιραίο Ταναΐς.

Η έκθεση με αριθμό 5 περιγράφει μια Κυριακή του Μάρκου και της οικογένειάς του. Αναφέρει τις τυπικές καθημερινές δραστηριότητές του (πρωινό και μελέτη) και μετά περιγράφει μια μη επιτυχή εξόρμησή του με τη μητέρα του στην εξοχή των Χανίων προς εύρεση τροφίμων. Είναι η πρώτη αναφορά σε δυσκολίες λόγω του πολέμου.

Τα ίδια τυπικά και επαναλαμβανόμενα γεγονότα περιγράφει και στην έκθεση με αριθμό 6, με άξιο σχολιασμού το σημείο που αναφέρει ότι το σχολείο λειτουργούσε το μεσημέρι από τη μία ως τις πέντε το απόγευμα.

Η έκθεση με αριθμό 7 απηχεί μια πιο χαρούμενη διάθεση του Μάρκου. Περιγράφει μια ωραία μέρα αργίας κατά την οποία, αφού κάνει τα μαθήματά του, πηγαίνουν οικογενειακή βόλτα ως τον Κλαδισό ποταμό και το απόγευμα πηγαίνει βόλτα στο λιμάνι των Χανίων με τον πατέρα του. Εντελώς ειρηνικές εικόνες και καμία αναφορά σε πολεμικά ή άλλα δυσάρεστα γεγονότα.

Η έκθεση με αριθμό 8 έχει τίτλο «Το παράπονό μου». Ο Μάρκος γράφει ένα κείμενο γεμάτο συναισθήματα και ζητά «να γίνει ειρήνη όσο το δυνατόν γρηγορότερα» για να ελευθερωθεί η «πατρίδα μας» και να σταματήσουν να πολεμούν τα «ελληνόπουλα αδέρφια μας». Ζητά να προσευχηθούν όλοι στον Θεό «για τη σωτηρία της γλυκιάς μας πατρίδος, της αγαπητής μας Ελλάδος».

Σε αυτό το κείμενο του Μάρκου μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετές ενδείξεις αφομοίωσης της εβραϊκής κοινότητας των Χανίων από την ελληνική κοινωνία. Γράφει μόνο στα ελληνικά, πηγαίνει σε ελληνικό σχολείο και θεωρεί πατρίδα του μόνο την Ελλάδα και αδέρφια του τους έλληνες στρατιώτες που πολεμούν στο μέτωπο. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι το κείμενο αυτό δεν απηχεί απαραίτητως μόνο τις προσωπικές του απόψεις, αλλά αποτελεί μια σχολική εργασία. Δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι για το χρονικό σημείο που γράφεται το κείμενο αυτό. Ο Μάρκος γράφει ότι προσδοκά «την απελευθέρωση της Ελλάδας από την τυραννία

των εχθρών» και ταυτόχρονα γράφει για τους στρατιώτες που ακόμα «βρίσκονται στη φωτιά για την υπεράσπιση της πατρίδας».

Στην έκθεση με αριθμό 9 περιγράφει το επάγγελμα του πατέρα του. Αναφέρει το κατάστημά τους στην πλατεία Νέων Καταστημάτων και τη φθίνουσα πορεία της επιχείρησης, λόγω του ιταλικού πολέμου αρχικά αλλά και της γερμανικής εισβολής στη συνέχεια. Αναφέρει ότι το κατάστημά τους κήκε κατά τους βομβαρδισμούς της πόλης από τους Γερμανούς, γεγονός που τοποθετεί το κείμενο χρονικά μετά την άνοιξη του 1941.⁵ Ο πατέρας του συνεχίζει να εργάζεται από το σπίτι πια. Ο Μάρκος δείχνει εξαιρετική υπομονή και ωριμότητα για την ηλικία του, αφού, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οικογενειακά, είναι ευγνώμων στον Θεό που ακόμα είναι όλοι ζωντανοί και μπορούν να εξασφαλίζουν την καθημερινή τους επιβίωση.

Στη 10η έκθεση περιγράφει τη μητέρα του με ύφος ιδιαιτέρως επίσημο. Αναφέρει τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας σωστής μητέρας και ενός καλού γιου της εποχής. Η μητέρα πρέπει να φροντίζει την οικογένειά της, να είναι το «στολίδι κάθε σπιτιού» και ο καλός γιος στο μέλλον πρέπει να ανταποδώσει τις φροντίδες αυτές, όταν γίνει «ένας από τους καλύτερους ανθρώπους στην κοινωνία». Το κείμενο αυτό είναι γραμμένο σχεδόν σε καθαρεύουσα και λείπει κάθε προσωπικό συναίσθημα. Το ύφος είναι σχεδόν ψυχρό και τυπικό.

Το ίδιο συμβαίνει και στην έκθεση με αριθμό 11 με θέμα τον πατέρα: Ο Μάρκος εκφράζεται πολύ τυπικά, π.χ. λέει ότι ο πατέρας έχει καθήκον να φροντίζει την οικογένειά του, αν και σε αυτό το γραπτό υπάρχουν μερικές φράσεις πιο προσωπικές. Αναφέρει ότι αγαπά τον πατέρα του, όμως οφείλει να «είναι πολύ προσεκτικός απέναντί του» και μιλάει για τον σημαντικό ρόλο του πατέρα-προστάτη σε περιόδους δύσκολες, όπως ο πόλεμος.

Η 12η έκθεση είναι αφιερωμένη στην αδελφή του, την οποία περιγράφει με όλα τα απαιτούμενα χαρίσματα για ένα «σωστό» κορίτσι της εποχής. Είναι σεμνή, κάνει παρέα με κορίτσια της «καλής» κοινωνίας, βοηθά τη μητέρα στα οικιακά, είναι επιμελής μαθήτρια και δείχνει αδελφική αγάπη προς τον μικρότερό της αδερφό, τον Μάρκο.

Η 13η έκθεση αναφέρεται στη δασκάλα του πάλι με τη χρήση τυπικού ύφους. Η δασκάλα είναι καλή με τα παιδιά, εκτελεί επιμελώς τα καθήκοντά της και κάνει όνειρα για την πρόοδο των μαθητών της. Αυτοί είναι υπάκουοι και φιλότιμοι. Ο Μάρκος την περιγράφει ευγενικά ως «ολίγον κοντή» και εκφράζει την επιθυμία να την έχει δασκάλα και στα επόμενα χρόνια του σχολείου. Αναγνωρίζει ότι ακόμα και όταν μαλώνει τους μαθητές της, αυτό γίνεται για το μελλοντικό τους καλό. Με το συγκεκριμένο κείμενο κλείνει το μέρος του τετραδίου με τις σχολικές εκθέσεις του Μάρκου.

Τα κείμενα που ακολουθούν αποτελούν ημερολογιακές καταγραφές ή κάποιο είδος προσωπικών σημειώσεων που περιγράφουν στιγμές της ζωής της οικογένειας Ισχακή. Το τετράδιο δεν είναι τόσο καλοδιατηρημένο σε αυτό το μέρος και υπάρχουν σημεία δυσανάγνωστα, διότι το κείμενο είναι γραμμένο με αχνό μολύβι και φαίνονται διορθώσεις και συμπληρώσεις με άλλο μολύβι.

⁵ Τα Χανιά και η Σούδα βομβαρδίζονται από τον Απρίλιο του 1941 και στις 14, 20, 23 και 24 Μαΐου του 1941.

Ξεκινά με κείμενο με αριθμό 5 και τίτλο «Πώς πέρασα χθες», περιγράφοντας μια τυπική μέρα με επισκέψεις σε συγγενείς, σχολική μελέτη και έναν μικρό περίπατο με τον πατέρα του.

Το επόμενο κείμενο πάλι αναφέρεται ως έκθεση με αριθμό 5, αλλά είναι το πρώτο που έχει ημερομηνία, 6 Απριλίου 1942, γραμμένη στο περιθώριο της σελίδας, με πιο έντονη γραφή. Και εδώ περιγράφονται απλές σκηνές οικογενειακού βίου με μάλλον βαρετό και επαναλαμβανόμενο ύφος.

Τα επόμενα κείμενα τιτλοφορούνται ως εκθέσεις αλλά χωρίς αρίθμηση. Έχουν όλα όμως ημερομηνίες. Στο κείμενο της Τρίτης 7 Απριλίου του 1942, όπου δυστυχώς το τετράδιο είναι αρκετά φθαρμένο, περιγράφεται μια σκηνή στην αγορά των Χανίων. Κάποιος παράνομα πουλούσε αρνίσιο κρέας και κάποιος άλλος τον πρόδωσε στην αστυνομία. Ο πωλητής συνελήφθη, αλλά δεν τον χτύπησαν, επειδή είχε κάποιο γνωστό στην αστυνομία. Πλήρωσε όμως μεγάλο πρόστιμο και φυλακίστηκε για επτά μήνες.

Προκαλεί εντύπωση πώς ο Μάρκος, ο οποίος είναι 12 ετών τότε, μαθαίνει ένα τέτοιο γεγονός και το θεωρεί τόσο σημαντικό για να το καταγράψει στο ημερολόγιό του, γνωρίζοντας και τις λεπτομέρειες (τιμή του κρέατος, ύψος του προστίμου). Δεν αναφέρει δυστυχώς ούτε ονόματα ούτε την πηγή των πληροφοριών του.

Οι τέσσερις τελευταίες καταγραφές περιγράφουν το εβραϊκό Πάσχα του 1942. Στις 8 Απριλίου, ημέρα Τετάρτη, ο Μάρκος γράφει ότι σηκώθηκε πολύ χαρούμενος «διότι είχαμεν Πάσχα». Στο κείμενο έχει χρησιμοποιήσει αρχικά τη λέξη *Λαμπρή*, την οποία διαγράφει και δίπλα συμπληρώνει τη λέξη *Πάσχα*. Είναι αξιοσημείωτη η χρήση της ελληνικής λέξεως *Λαμπρή* για το εβραϊκό Πάσχα και είναι άλλο ένα δείγμα αφομοίωσης, τουλάχιστον γλωσσικής. Την ίδια μέρα αναφέρει ότι «πήγε στην εκκλησία για τη λειτουργία...». Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε τη χρήση των λέξεων που απηχούν τη χριστιανική λατρεία αντί των αντίστοιχων λέξεων που αναφέρονται στην εβραϊκή παράδοση. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι και η λέξη *συναγωγή* έχει την ίδια έννοια με την εκκλησία (συνάθροιση κοινότητας πιστών). Την ίδια μέρα η οικογένεια πηγαίνει σε μια βάπτισμα και διασκεδάζει. Αν δεν είχαμε την ημερολογιακή ένδειξη, δεν θα καταλαβαίναμε ότι το κείμενο αυτό είναι γραμμένο την περίοδο της Κατοχής.

Την Πέμπτη 9 Απριλίου (δεύτερη μέρα του εβραϊκού Πάσχα)⁶ περιγράφει μια ξέγνοιαστη οικογενειακή εκδρομή με συγγενείς στα περίχωρα των Χανίων για να γιορτάσουν στην εξοχή. Αναφέρει ότι πήγαν σε κάποιο χωριό, έφαγαν, κοιμήθηκαν κάτω από τις ελιές και το απόγευμα γύρισαν στην πόλη. Η περιγραφή είναι χαρούμενη και ευχάριστη μακριά από τον πόλεμο. Όμως ο Μάρκος ακόμα και σε τέτοιες ειρηνικές σκηνές δεν είναι ένα ξέγνοιαστο παιδί. Ξέρει τι συμβαίνει γύρω του και σε ανύποπτα σημεία του κειμένου του δίνει ενδείξεις. Για παράδειγμα στο κατά τα άλλα χαρούμενο κείμενο για την εκδρομή αυτήν αναφέρει ότι έφαγαν βραστά αυγά, γνωστά ως *haminados*, και προσθέτει ότι «δεν είχαμε βάψει τα αυγά φέτος, διότι είμαστε στενοχωρημένοι ένεκα της καταστάσεως». Πόσο λιτή και απόλυτα σαφής η περιγραφή του έφηβου Μάρκου για τον πόλεμο! Σημειώνουμε ότι το έθιμο των *haminados*

⁶ Το ορθόδοξο Πάσχα του 1942 ήταν στις 5 Απριλίου, συνεπώς σχεδόν συμπίπτει με το εβραϊκό και, λογικά, ο Μάρκος μιλάει για σχολικές διακοπές την περίοδο ως τις 12 Απριλίου.

είναι σεφαραδίτικο και είναι ενδιαφέρον ότι οι κυρίως ρωμανιώτες εβραίοι των Χανίων το τηρούν.⁷

Την Παρασκευή 10 Απριλίου 1942 γράφει ότι ετοίμασε τα μαθήματά του, διότι θα άνοιγαν τα σχολεία μετά τις διακοπές και το απόγευμα πήγε περίπατο με τον πατέρα του στου Μπόλαρη.

Η καταγραφή για το Σάββατο 11 Απριλίου είναι ελλιπής. Παρεμβάλλεται ανάμεσα μια παράγραφος από σημειώσεις του μαθήματος Ιστορίας για τη Φιλική Εταιρεία και μετά η τελευταία σελίδα του τετραδίου είναι σχεδόν κατεστραμμένη με αποτέλεσμα να μπορεί να διαβαστεί μόνο το μισό κείμενο. Στο απόσπασμα που μπορέσαμε να διαβάσουμε γράφει ότι πήγε στην «εκκλησία» και μετά τη λειτουργία βγήκε στον δρόμο για να παίξει με τους φίλους του «σαν παιδί». Τυχαιά η τελευταία φράση που σώζεται από τα κείμενα του Μάρκου Ισχακή είναι ίσως και η πιο συγκινητική, αν αναλογιστούμε το τραγικό τέλος που τον περίμενε σχεδόν δύο χρόνια αργότερα.

Ο Μάρκος Ισχακής είναι ένα από τα εκατομμύρια θύματα του Ολοκαυτώματος. Δεν διασώθηκε κανένα μέλος της οικογένειάς του και το μόνο υλικό ενθύμιο που έχουμε είναι αυτό το τετράδιο.

Γενικώς αναφέρεται συνεχώς στο θέμα του φαγητού,⁸ θεωρώντας τα οικογενειακά γεύματα πολύ σημαντικά γεγονότα της καθημερινής του ζωής. Πιθανότατα η εξασφάλιση του καθημερινού φαγητού δεν ήταν μια απλή υπόθεση για την οικογένεια Ισχακή, αλλά, διαβάζοντας το κείμενο, μας δίνεται η εντύπωση ότι η επαναλαμβανόμενη αναφορά στα γεύματα έχει στόχο να δημιουργηθεί μια αίσθηση ασφάλειας και συνέχισης της καθημερινής ζωής σαν να μην έχει αλλάξει τίποτα γύρω από το οικογενειακό τραπέζι.

Συνδέοντας το τετράδιο του Μάρκου με τη θεματική του συνεδρίου (ανατροπές, ρήξεις, ασυνέχειες, επαναστάσεις) θα λέγαμε ότι ο Μάρκος Ισχακής ήταν ένας έφηβος χανιώτης εβραίος που ζούσε ως το 1940 μια απλή καθημερινή ζωή, όπως όλα τα παιδιά της εποχής του. Χωρίς να έχει ο ίδιος καμιά ευθύνη ή συμμετοχή στα γεγονότα του Πολέμου, η παιδική του ηλικία σταμάτησε ξαφνικά (ανατροπή και ρήξη). Όλα στη ζωή του ανατράπηκαν και υπήρξε απόλυτη ρήξη ανάμεσα στην περίοδο πριν και μετά τον Πόλεμο. Ο θάνατός του στο ναυάγιο του Ταναΐς δεν του επέτρεψε να συνεχίσει την πορεία της ζωής του (ασυνέχεια).

Ο Μάρκος δεν διεκδικεί να διακριθεί για το συγγραφικό του ταλέντο μέσα από τα γραπτά του. Οι σχολικές του εκθέσεις και οι ημερολογιακές του καταγραφές μάς αφήνουν να ρίξουμε μια βιαστική ματιά στη ζωή ενός παιδιού της περιόδου του Πολέμου και της Κατοχής στην εβραϊκή γειτονιά των Χανίων. Περιδιαβαίνει διάφορα σημεία της πόλης μόνος ή με την οικογένειά του (Δαράτσο, Κλαδισό, Νέα Καταστήματα, Μπόλαρη).

Δεν μπορεί να είναι γνώστης και σχολιαστής όλων των πτυχών των μεγάλων γεγονότων που συμβαίνουν γύρω του. Γράφει σε τυπικό ύφος, όταν πρέπει να γράψει εκθέσεις για το σχολείο του, ενώ αφήνει να φανούν πιο προσωπικές σκέψεις στις σχεδόν ανέμελες περιγραφές

⁷ Για τις πληροφορίες σχετικά με τα έθιμα του Πάσχα, ευχαριστώ τη διευθύντρια της Συναγωγής Ετζ Χαγίμ κ. Anja Zuckmantel.

⁸ Μετρήσαμε 21 φορές τύπους του ρήματος «τρώγω» στο τετράδιο.

που κάνει για το Πάσχα του 1942. Ακριβώς μέσα σε αυτές τις περιγραφές είναι που ξαφνικά εντάσσει κάποιες φράσεις-σχόλια που δείχνουν ότι δεν είναι αμέτοχος σε όσα συμβαίνουν γύρω του. Βλέπει και καταγράφει τις συνέπειες του πολέμου στην οικογενειακή του ζωή, μιλά με σεβασμό και ανησυχία για τους γονείς του και για το μέλλον, ευχαριστεί τον Θεό που ακόμα είναι όλοι ζωντανοί.

Ο Μάρκος είναι ένα παιδί που αναγκάζεται να ωριμάσει γρήγορα λόγω των γεγονότων. Δυστυχώς χάθηκε στο ναυάγιο του Ταναΐς, όπως και σχεδόν όλη η εβραϊκή κοινότητα της Κρήτης.

ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ⁹

Το καράβι, 4ον

Μια ημέρα είχε χτυπήσει συναγερμός και είχανε έλθει βαπόρια Ιταλικά και έκαναν μεγάλη ναυμαχία τα Ιταλικά με τα Αγγλικά, ακουόνταν πολύ μεγάλες κανονιές και εσύονταν τα καταφύγια και έλεγαν ότι έληξε ο συναγερμός, έλεγαν όλοι οι άνθρωποι πως εμβομβάρδιζαν ο στόλος ο ιταλικός την Σούδαν.

Και εμένα μου αρέσει πάρα πολύ το βαπόρι, μου κάνει εντύπωση διότι μπορώ να ταξιδεύω και να βλέπω όλα τα νησιά της Πατρίδας. Έχω ακούσει όμως που έχουν γίνει μεγάλα δυστυχήματα από καράβια, όταν είναι πόλεμος πως πολλά καράβια έχουν βυθισθή από άλλα υποβρύχια και έχουν βουλιάξει. Το καράβι είναι καλά να ταξιδεύει όταν δεν είναι πόλεμος και είναι καλοκαίρι. Εμένα μου αρέσει να ταξιδεύω με καράβι.

Έκθεσις 5ον

Χθές πρωί εγώ μόλις ξύπνησα εντύθηκα και επλύθηκα μετά έφαγα και μόλις έφαγα άρχισα να διαβάζω για να είμαι μελετημένος την Δευτέραν το πρωί που θα επήγαινα σχολείον.

Και εμελετούσα μέχρι το μεσημέρι που ή(ρ)θε ο πατέρας μου δια να φάγωμεν. Μετά σαν φάγαμεν στις 2 ώρας επήγαμεν με την εξαδέρφην μου και με τη μητέρα μου εις εν κοντινόν χωρίον το Δαράτσο δια να εύρωμεν τίποτε να φουρνήσωμεν. Σαν εφτάσαμεν εις τον χωρίον επήγαμεν σε μερικά χωράφια και δεν ήβραμεν τίποτε και μετά εγυρίσαμεν εις τα Χανιά.

Και επήγαμεν στο σπίτι μας εώς την ώρα που ήρθε ο πατέρας μου να υφάγωμεν.

Σαν εφάγαμεν επήγα και εκοιμήθηκα εώς το πρωί που εσηκώθηκα να υπάγω εις το σχολείον μου.

Μάρκος Δ. Ισχακής

Έκθεσις 6ον

Πως πέρασα χθες

Χθες το πρωί μόλις ξύπνησα εντύθηκα και μετά επλύθηκα και σαν επλύθηκα άρχισα να διαβάζω όπου θα ερχόμουνα το μεσημέρι στη 1η ώρα εις το σχολείον άμα επέρασαν 2 ώρες

⁹ Το τετράδιο βρίσκεται στο Αρχείο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, με αριθμό ταξινόμησης 18.69. Στη μεταγραφή ακολουθείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

και έμαθα όλα μου τα μαθήματα (ήτο) πια μεσημέρι και εκάθισα να φάγω. Μετά ήλθα εις το σχολείον μου και εις την 1 εμπήκαμεν μέσα και εκαθίσασαμεν έως στις 5 μετά, εκάναμε όλα τα μαθήματά μας εσχολάσαμεν. Σαν εσχόλασα επήγα αμέσως εις το σπίτι μας και εκάθισα έως την ώραν που ήλ(ρ)θε ο πατέρας μου δια να φάγωμεν. Σαν ηφάγωμεν σαν εφάγαμεν επήγα και κοιμήθηκα έως το πρωί που εξύπνησα και άρχισα πάλιν να διαβάζω τα μαθήματά μου.

Έκθεσις 7ον

Εγώ χθες το πρωί μόλις εξύπνησα εντύθηκα και επλύθηκα και μετά άρχισα να διαβάζω και έγγραψα. Μόλις έγγραψα άρχισα να διαβάζω τα μαθήματά μου δια το Σάββατο σαν αποδιάβασα ήταν κοντά μεσημέρι μετά εις την 1 ώρα εφάγαμεν μετά μας επήρε ο πατέρας μου και επήγαμεν περίπατο έως στον Κλαδισό. Μετά γυρίσαμεν στο σπίτι μας με τον πατέρα μου ήταν απόγευμα εις τας 6 μετά επήγαμεν περίπατο εις το Συντριβάνη μετά επήγαμεν και ο πατέρας μου εκάθισε εις το καφενείον και εγώ εκάθισα με την μητέρα μου ως την ώραν που ήρθε ο πατέρας μου μετά εφάγαμεν και εγώ επήγα και κοιμήθηκα έως το πρωί που εσηκώθηκα και επήγα εις το σχολείον μου.

Μάρκος Ισχακής

Έκθεσις 8ον

Το παράπονό μου

Εμένα το παράπονό μου είναι να γίνη Ειρήνη όσον το δυνατόν γρηγορότερα δια να ελευθερωθή η πατρίδα μας (από την τυρρανίαν των εχθρών). Και συγχρόνως να ελευθερωθούν όλα τα Ελληνόπουλα αδέλφια μας που τους βλέπωμεν περιωρισμένους όπως τα άγρια θηρία όπου κατέπεσαν εις τας χείρας των εχθρών. Τοιουτοτρόπως και τα αδέλφια μας όπου ευρίσκονται μέσα εις την φωτιά και θυσιάζουν την ζωή τους δια την ελευθερίαν της γλυκιάς μας πατρίδος. Και δια τούτο πρέπει γενικώς όλος ο κόσμος να κάμν(ει)ν παρακλήσεις καθημερινώς εις τον παντοδύναμον Θεόν να ελευθερωθή όλος ο κόσμος και περισσότερον τα αδέλφια μας όπου ευρίσκονται μέσα εις την φωτιά δια την υπεράσπινση της Αγαπητής μας Ελλάδος.

Μάρκος Ισχακής

Έκθεσις 9ον

Το επάγγελ(μ)α του πατρός μου

Εμένα ο πατέρας μου είχεν πριν εμποροραφείον εις τα Νέα Καταστήματα και είχε πάρα πολύ καλή δουλειά και εβγάναμε το ψωμί μας και επερνούσαμεν πάρα πολύ καλά. Αλλά άμα εκηρύχθηκε ο Ιταλικός πόλεμος εχαλάσανε λίγο οι δουλειές αλλά εβγάναμεν πάλι το ψωμί μας. Μετά όμως που εκηρύχθη ο Γερμανικός πόλεμος δεν ήταν καθόλου δουλιές αλλά μας εξηκονόμα πάλιν. Ύστερα από δύο μήνες που άρχισαν να βομβαρδίζουν τα Χανιά (Χιανά) εις το κατάστημά μας έπεσε εμπρηστική βόμβα και εκάηκε όλο το κατάστημα. Αλλά τώρα όμως εργάζεται εις το σπίτι μας και είναι μόνον ράπτης αλλά βγάνωμεν πάλι το ψωμί μας όχι όπως πρώτα αλλά το βγάνωμεν πάλι εφ' όσον το βρήκαμε κι αυτό πρέπει να δοξάζωμεν το Θεόν.

Έκθεσις 10ον

Η μητέρα μου

Την μητέρα μου την αγαπώ πάρα πολύ και την Σέβομαι επειδή φροντίζει το παν δια εμέ ως προς την Υγείαν μου. Και προ πάντων η μεγαλύτερα της επιθυμία είναι όπως να με ειδή μίαν ημέραν εις (ένα) από τους καλύτερους ανθρώπους ολοκλήρου της κοινωνίας, δια να έλθη μίαν ημέραν να ευτυχίσω και δια να κατορθώσω να τοις ανταποδώσω το καλόν το οποίον μου έκαμεν εις τα παιδικά μου χρόνια της μαθητικής μου ζωής. Γενικώς όλαι αι μητέραι(ες) είναι τα στολίδια των σπιτιών διότι δίχως αυτών(ας) δεν θα ημπορούσε άνθρωπος να ζήση κατά την σημερινήν εποχήν. Κάθε μητέρα έχει ιδιαίτερα προτερήματα αυτή φροντίζει πάντοτε δια την συντήρησιν της οικίας της ακόμη και δια την (συντήρησιν) επίβλεψιν των τέκνων της. Δια τούτο όλα τα παιδιά πρέπει να την αγαπούν εφ' όσον γνωρίζομεν ότι προσπαθή δια το καλόν μας το οποίον είμεθα εις την παιδικήν ηλικίαν και δεν το ξεύρωμεν.

Μάρκος Ισχακής

Έκθεσις 11ον

Ο Πατέρας μου

Ο πατέρας μου είναι ένας από τους καλύτερους οικογενειάρχας και φροντίζει πάρα πολύ δια την οικογένειάν του. Εγώ αγαπώ πάρα πολύ τον πατέρα μου και είμαι πολύ προσεκτικός απέναντί του. Διότι αυτός εκτελεί πάρα πολύ το καθήκον του δια ημάς. Έχει προτερήματα τόσο σπουδαία όπου δεν δύναται ουδείς να του ομοιάζη. Η μεγαλύτερα ανάγκη της οικίας είναι ο πατέρας ο οποίος φροντίζει δια το κάθε πράγμα της οικογένειάς του. Διότι κατά την σημερινήν εποχήν εις οιονδήποτε σπίτι εάν δεν υπάρχει η προστασία του πατρός υπέστη μεγάλας δυσκολίας. Δια τούτο ο πατήρ είναι το γλυκύτερον πράγμα όπου υπάρχει εις όλον τον κόσμον.

Μάρκος Δ. Ισχακής

Έκθεσις

Η αδελφή μου (12ον)

Η αδελφή μου είναι μια από τα καλύτερα κοράσια της κοινωνίας. Αυτή είναι μαθήτρια του Γυμνασίου Θηλέων και ασχολείται μόνον εις τα μαθη(μα)τικά της ζητήματα και εις τας οικιακάς εργασίας (Β)βοηθεί πάρα πολύ την μητέρα μου αφού προετοιμάση καλώς τα μαθήματα δια το σχολείον της. Τα χαρακτηριστη(ι)κά της είναι με μαύρα μάτια και έχει υψηλό ανάστημα. Το πρόσωπό της είναι ασπροκόκκινο αυτά είναι τα χαρακτηριστικά (της) της (Αλεδ) Αδελφής μου. Η αδελφή μου είναι ένα σεμνό κορίτσι και δεν ομοιάζουν (τα χαρακτηριστικά της) με άλλες διότι δεν συνα(να)στρέφεται με κορίτσια κατώτερα της παρά μόνον σχετίζεται με τας καλās συμμαθητριάς της. Δια τούτο εγώ την αγαπώ εξαιρετικά και αν είμαι μικρότερός της διότι αυτή ως μεγαλύτερα αδελφή με αγαπά πολύ και δεικνύει ωραίους τρόπους δια εμέ (αυτά είναι τα φυσιγνωμικά της).

Μάρκος Ισχακής

Η διδασκάλισσά μου (13ον)

Η διδασκάλισσά μου είναι μια από τας καλύτερες διδασκάλισσας όλου του σχολείου. Διότι αυτή μας σε διδάσκ(αι) όλα τα σχολικά μαθήματα και προ πάντων θέλει να μας σε ειδή καλούς ανθρώπους της κοινωνίας. Δια αυτό προσπαθεί το παν για εμάς να γίνωμεν καλοί άνθρωποι. Και δια τούτο πρέπει να ακούομεν εις τας συμβουλάς της τας οποίας μας διδάσκει. Τα χαρακτηριστικά της είναι ολίγον κοντή με μάτια μαύρα και έχει πρόσωπον κόκκινο αυτά είναι τα χαρακτηριστικά της. Η διδασκάλισσά μας (είναι) πάρα πολύ καλή διότι καμία φορά που μας μαλώνει το κάνει δια το καλό μας δια να γίνωμεν καλύτεροι άνθρωποι από τους άλλους. Δια αυτό εις ότι μας λέγει πρέπει να την υπακούομεν και να είμεθα πολύ προσεκτικοί απέναντι της και να μην την στενοχωρούμεν. Επιθυμούσα πολύ να την είχαν εις όλας τας τάξεις ένεκα που είναι πολύ καλή και διδάσκει καλά.

Μάρκος Ισχακίς

Έκθεσης 5η

Πώς πέρασα χθες

Χθες το πρωί μόλις εσηκώθηκα επειδή η μητέρα μου έλειπε εις την θείαν μου που είχε γεννήσει έφαγα και μετά άρχισα να διαβάζω τα μαθήματά μου σαν εδιάβασα επλησίαζε μεσημέρι και ήρθε ο πατέρας μου δια να υφάγωμεν. Σαν φάγαμε εγώ επήγα και εκοιμήθηκα έως ότου επλησίαζε η 4 μετά επήγαμε με τον πατέρα μου περήπατο εως ότου επλησίαζε η νύχτα μετά γυρίσαμε στο σπίτι μας. Έτσι επέρασα εγώ χθές.

Μάρκος Ισχακίς

Έκθεσις 5η

Πως πέρασα χθες Δευτέρα 6/4/42

Χθες το πρωί μόλις εσηκώθηκα εν τη απουσία της μητέρας μου όπου έλειπε εις την θείαν μου εβοήθησα την αδελφή μου εις τας οικιακάς υπηρεσίας δια να τακτοποιήσωμεν το σπίτι μας (όπως) καθώς θα έλθη η μητέρα μου από της θείας μου και θα ήτο κουρασμένη δια να την διευκολύνωμεν ένεκα όπου εγέννησε η θείαν μου και έπρεπε να παραβρεθί η μητέρα μου (εις την θείαν μου) η οποία θα την διευκόλυνεν εις τας οικιακάς υπηρεσίας. Εγώ αφού ετελειώσαμεν τας εργασίας εκάθισα να μελετήσω ολίγο δια να τακτοποιώ από ολίγο τα μαθήματά μου.

Έκθεσις

[(πως πέρασα) σήμερα Τρίτη 7/4/42]

Ένα περιστατικό που μου συνέβη ημέρα Τρίτη 7/4/42. Σήμερα το πρωί (το περιστατικό που μου συνέβη). Άκουσα (εκεί) έλεγαν ότι πωλούν κρέας αρνί 2.000 χιλιάδες δραχμές μερικοί άνθρωποι πήρανε ένας από αυτούς πήγε και τον πρόδωσε εις την αστυνομίαν και ήρθαν και τον πήραν εις τον σταθμόν και ήθελαν να τον χτυπήσουν αλλά είχε έναν γνωστόν αστυνόμο και δεν ήθελε να πάη εις τον δικαστή και επλήρωσε πρόστιμο 20.000 χιλιάδες (δυσανάγνωστο) και το επίταξαν (δυσανάγνωστο) και του έδωσαν (δυσανάγνωστο) δικαστήριο για να φάη ο κόσμος και τον έβαλαν φυλακή 7 μήνες. Αυτό το περιστατικό μου συνέβη ημέρα Τρίτη.

Μάρκος Ισχακίς

Έκθεσις

Πως πέρασα χθες Τετάρτη 8/4/42

Χθες το πρωί εσηκώθηκα με μεγάλην χαρά διότι είχαμεν (Λαμπρή) Πάσχα. Μετά επήγα εις την εκκλησίαν άμα ετελείωσεν η λειτουργία ήτο πλέον περασμένη η ώρα πήγαμε με τον πατέρα μου εις την αγορά δια να εύρωμεν τίποτε (δυσανάγνωστο) τα συνιθισμένα (πράγματα) επλησίαζε μεσημέρι και ήρθαμε στο σπίτι μας να φάγωμεν Όταν επλησίαζε το απόγευμα επήγαμε σε μια βάπτισιν και εκεί εδιασκεδάσαμεν πάρα πολύ και έτσι επέρασα εγώ (χθες) την χθεσινήν ημέραν

Μάρκος Ισχακής

Έκθεσις

Πως πέρασα την δεύτερη ημέρα του Πάσχα Πέμπτη 9/4/42

Την δεύτερη ημέρα του Πάσχα εσηκώθηκα λίαν πρωί διότι είχαμεν συνεννοιθή την χθεσινοβραδυνή βραδυά ότι θα επηγαίναμεν (εκδρομή) εις εν χωρίον εκδρομή. Μόλις ετοιμασθήκαμεν όλοι μας επήραμεν τον δρόμο για να πάμαι εις το χωρίον, μόλις εφτάσαμεν εκαθίσαμεν να φάμαι και επήραμεν ο καθένας μας από ένα αυγό αλλά δεν τα είχαμεν βάψει (όπου) διότι είμαστε στενοχωρεμένοι ένεκα της καταστάσεως. Μετά σαν φάγαμεν επήγαμεν κάτω από ελιές να κοιμηθούμεν σαν ξυπνήσαμεν επλησίαζε απόγευμα (ετραβήξαμεν) εφύγαμεν δια να γυρίσωμεν εις την οικία μας όταν εφθάσαμεν ήτο πλέον βράδυ.

Έκθεσις

Πως πέρασα σήμερα Παρασκευή 10/4/42

Σήμερα μόλις εσηκώθηκα άρχισα να γράφω και να διαβάζω τα μαθήματά μου καθώς επλησίαζαν αι μέραι που θα άνοιγαν τα σχολεία δια αυτό την πρώτην ημέραν έπρεπε να είμαι μελετημένος. Σαν εδιάβασα και έγγραψα όλα τα μαθήματά μου επλησίαζε μεσημέρι και εκαθίσαμε να φάμε μετά που έφαγα επήγα και εκοιμήθηκα όταν εξύπνησα πλησίαζε (το) απόγευμα και επήγα με τον πατέρα μου περίπατο εις του Μπόλαρη και γυρίσαμεν εις το σπίτι μας διότι ήτο πλέον βράδυ.

Έκθεσις

Πως πέρασα σήμερα Σάββατο 11/4/42

Σήμερα σηκώθηκα με μεγάλην (χαράν) διότι

Ναι αδέρφια λέει όλοι θα προσφέρουμε θυσία πατριωτική. Δεν μπορούμεν να περιμένωμε Εταιρεία...οι...Ας προσφέρωμεν και τον (δυσανάγνωστο) μας στη Βλαχία από τη Ρωσία.¹⁰

αξίζουν έξι εκατομμύρια

ήταν Σάββατο και ήτο η

μέρα όπου θα επη (δυσανάγνωστο) εις

¹⁰ Σώζεται μόνο το αριστερό μισό της σελίδας.

την εκκλησίαν να ακου (δυσανάγνωστο)...
λειτουργία διότι θα είναι
σχολεύα, δια αυτό σήμερα επήγα
εις την εκκλησία μετά τη λειτουργία
ανήλθα εις το σπίτι μας
πρωινό γεύμα μετά επήγα
εις τον δρόμο και έπαιζα πολύ
με τους φίλους μου σαν παιδί
τόσο πολύ ώστε επλησίασε μεσημέρι
και επήγα εις το σπίτι
να φάγω με όλην την οικογένεια

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Στέλλα Αλυγιζάκη (1991), «Το χρονικό της Μάχης της Κρήτης», *Χανιά 1941-1991*, Χανιά, Δήμος Χανίων, 11-27.
- Ροζίνα Ασέρ-Πάρδο (2000), *548 ημέρες με άλλο όνομα – Θεσσαλονίκη 1943 Μνήμες πολέμου*, Αθήνα, Γαβριηλίδης.
- Πολυχρόνης Ενεπεκίδης (1996), *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944*, Αθήνα, Εστία.
- Ντόνα Λίλιαν Καπόν (2020), *Το Αίνιγμα*, Αθήνα, Καπόν.
- Αντώνης Λιάκος (2019), *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις.
- Debora Dwork (1991), *Children with a star*, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press.
- Pothiti Hantzaroula (2020), *Child survivors of the Holocaust in Greece*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, Routledge.
- Alexandra Zapruder (2002), *Salvaged pages, young writer's diaries of the Holocaust*, Νιου Χέιβεν & Λονδίνο, Yale University Press.
- Allan Zullo & Mara Bovsun (2004), *Survivors: true stories of children in the holocaust*, Νέα Υόρκη, Scholastic.